

80 שנה לספר שהוכרז כ"רומן העברי הטוב ביותר אי פעם"

 [ynet.co.il/entertainment/article/yokra14216301](https://www.ynet.co.il/entertainment/article/yokra14216301)

אבנר הולצמן

January 16, 2025

שני הרומנים הגדולים של שמואל יוסף עגנון ראו אור משני צדדיה של מלחמת העולם השנייה. בספטמבר 1939 פורסם "אורח נטה ללון", פרשת ביקורו של בן העיר שבוש, היא בוצ'אץ', בעיר הולדתו המדולדלת והשוקעת ופגישותיו עם צללי האדם המהלכים בחוצותיה, שנים אחדות לפני חורבנה הסופי של הקהילה. הרומן נכתב בתנופה רהוטה במשך כשנה וחצי, ואין לטעות במסר הציוני העולה מסימומו. האורח שבא מירושלים וחוזר אליה מוצא בתרמילו עם שובו לביתו את המפתח של בית המדרש הישן שהתרוקן וניטש — אות לקימום של החיים היהודיים על אדמת ארץ ישראל לעתיד לבוא. לא רוצים לפספס אף כתבה? הצטרפו לערוץ הטלגרם שלנו

עוד כתבות למשתמשים רשומים:

כעבור שש שנים, סמוך לתום המלחמה, פורסם הרומן "תמול שלשום", שעלילתו מתרחשת בין 1908 ל-1911, בעיצומם של ימי העלייה השנייה, וחופפת את תקופת שהותו הראשונה של עגנון בארץ ישראל. בניגוד למהלך ההתקמות המהיר של קודמו, ניכר ש"תמול שלשום" העמיד לפני מחברו קשיים עצומים. אמנם עיקר גיבושו של הרומן חל מ-1943 ואילך, אבל מחקר מפורט (מאת שרה הגר) שהוקדש לתהליך ההתהוות המסובך שלו גילה, שהובלעו בו לפחות עשר יחידות סיפוריות שפורסמו משנת 1931 ואילך. עגנון עצמו העיד שהגה בו וטרח עליו לא פחות מ-21 שנים, תקופה שבמהלכה הצליח להשלים ולפרסם את הרומנים "הכנסת כלה", "סיפור פשוט" ו"ורח נטה ללון" בצד עשרות סיפורים קצרים. אכן, אחת השאלות שניצבו לפני מבקרי עגנון ופרשניו הייתה, האם עלה בידו להתיך את חלקי הרומן לתרכובת אורגנית, או שמא לפנינו מעשה הלחמה שתפריו ניכרים. כך או כך, הביקורת העברית לדורותיה הייתה מאוחדת בהערכתה כי "תמול שלשום" הוא הישגו הכביר ביותר של עגנון. ברוח זו פסק בעז ערפלי בפתח ספרו "רב-רומאן", המוקדש לדיון רב-צדדי בו: "אין הוא רק הגדול, המעולה, העשיר והשלם מכל הרומנים של עגנון, הוא גם הרומן העברי הטוב ביותר שנכתב אי פעם, גם אחד מן הרומנים הגדולים ביותר שנכתבו בספרות העולם במאה ה-20".

איור: ירמי פינקוס

המקרה המוזר של הכלב

"תמול שלשום" הניב יותר דיונים פרשניים מאשר כל יצירה עגנונית אחרת, וכנראה יותר מכל רומן אחר בספרות העברית. עשרות חוקרים ומבקרים התדיינו ונחלקו כמעט בכל סוגיה העולה על הדעת. היו שתהו כיצד דווקא בשנות השיא של השואה צלל עגנון לשחזורם של ימים עברו, וניסו לאתר בו כמעט בכוח הדים לימי הזוועה והחורבן שנוצר בהם. רבים התלבטו בשאלת הסוגה השלטת ביצירה מעבר להגדרת-העל שלה כרומן, והעלו תשובות שונות וסותרות. האם זהו רומן חברתי, רומן ריאליסטי-פסיכולוגי בנוסח פלובר, רומן התפתחות והתחנכות, רומן ארס-פואטי על נושא האמן והאמנות, רומן של מרחב ומקום, רומן גרוטסקי פנטסטי, רומן תיעודי או היסטורי, רומן בעל מאפיינים של טרגדיה או שמא אפולוג, כלומר סיפור אליגורי-אידיאי?

ומדוע, תהו המבקרים, בחר עגנון למקד את סיפורו ביצחק קומר, איש פסיבי תם ובינוני שאינו מצטיין בסגולות מיוחדות, וקשה לראות בו דמות מייצגת של חלוצי העלייה השנייה? האם בחירה בדמות כזו מעידה על העמדה המוצגת ברומן כלפי ארץ ישראל הנבנית ברוח החזון הציוני? הציפייה לרומן ציוני הרואי משתקפת כבר במודעה שפירסמה הוצאת שוקן עם הופעתו: "הלל גדול הוא הספר למפעל של בניין הארץ בתקופת העלייה השנייה [...] כאן ניתן לקרוא הרומן הארצישראלי הגדול, וכולו כאספקלריה מאירה בגוני גוונים". ברור שתיאור נאיבי זה אינו לוכד אפילו את פני השטח של "תמול שלשום". לכאורה פתיחתו מכינה את הקורא לסיפור הגשמה חלוצי מובהק ברוח חיבת ציון: "כשאר אחינו אנשי גאולתנו בני העלייה השנייה הניח יצחק קומר את ארצו ואת מולדתו ואת עירו ועלה לארץ ישראל לבנות אותה מחורבנה ולהיבנות ממנה". אותה נאיביות מדומה שלטת גם בסיום הרומן, המשרטט תמונה אוטופית של פריון ופריחה כרקע למפעלם של "אחינו אנשי סגולתנו שבכנרת ובמרחביה, שבעין גנים ושבאום ג'וני היא דגניה", היוצאים לעבודתם בשדות ובגנים. אלא שגוף הרומן בוחן את הפרשה ההיסטורית ההרואית ההיא מזווית ראייה אפלה ומסויטת, ולא בכדי הוא נחתם בהתנצלות או בהבטחה לפאר את המפעל החלוצי בספר-המשך בשם 'חלקת השדה', שלא נכתב מעולם.

העלייה השנייה. רציף בנמל יפו, ראשית המאה ה-20

עמדתו המורכבת של עגנון כלפי מפעל זה ניכרת בראש ובראשונה בקו העלילה הראשי. יצחק קומר, החלוץ-לא-חלוץ, נע הלוך ושוב בין יפו החילונית ליישוב הישן הירושלמי, עד שנבלע בסמטאות מאה שערים. הוא נושא לאישה צעירה מלב ליבה של הקהילה החרדית הירושלמית, וסופו שהוא מת בייסורים נוראים ממחלת הכלבת אחרי ששיניו של הכלב בלק ננעצו בבשרו. במה חטא יצחק ועל מה נענש? תוהו המספר יחד עם קוראי הרומן, ותשובה לכך אין, כמו לחידות רבות נוספות המפרנסות את הדיונים ב"תמול שלשום" כבר 80 שנה.

חידת החידות נוגעת למקומו של הכלב ברומן, ולפשר הקשר הגורלי בינו לבין יצחק. "רומאן של אדם ושל כלב", כתב עגנון על אחת הטיוטות המוקדמות של היצירה. המבקר ברוך קורצווייל, מגדולי הפרשנים של עגנון, ניצב נבוכ מול פרשת הכלב בעל המחשבות, ובעודו שוקד על מאמר הפרשנות שלו לא ראה מנוס אלא לשאול על כך בדחילו ורחימו את המחבר עצמו. מכתב התשובה של עגנון לא פתר את החידה אלא הוסיף

תמיהות על תמיהות, ונעשה בעצמו חומר לשיג ושיח בין החוקרים. "פעמים הרבה שאלתי את עצמי מה עניין בלק אצל יצחק, וכל אימת שביקשתי להשמיט את פרשת בלק מתוך הסיפור ראיתי בו צורך פי כמה מרובה מבראשונה". עגנון דחה את ניסיונו של קורצווייל לתלות בכלב משמעות אלגורית כלשהי, והוסיף דברים סתומים: "מכל מקום הוא חלק מן ההוויה האיומה של חיינו מדעת או שלא מדעת". מכיוון שכך, הסתער קורצווייל על פרשת הכלב בכוחות עצמו. במאמרו "על בלק, הכלב הדמוני" קבע, שהכלב "הוא הסמל לתאוה, לעבירה, לכוחות קדומים, להשתוללות היצרים, לטירוף, לשיגעון", כלומר לכל הכוחות האפלים שהיו גנוזים ומודחקים ביצחק עד שקמו עליו לכלותו. זו הייתה החוליה הראשונה בשורת ניסיונות מרתקים לרדת לחקר דמותו של הכלב, ביניהם ניסיונות לאתר את אבותיו ואת צאצאיו במציאות ובספרות. האחרון שבהם לפי שעה נעשה השנה בספרו של חיים באר "לפנים מן הווילון: שמונה קריאות בעגנון", המקצה ל"פרשת בלק" יותר ממאה עמודים.

עגנון עצמו כאילו ניחש מראש את המהומה שהכלב בלק יטיל בקרב פרשני הרומן והקדים לה תרופה בתוך היצירה עצמה. בעודו משוטט בחוצות ירושלים נעשה בלק, שהכתובת "כלב משוגע" צבועה על גבו, נושא למחלוקת סוערת בעיתונות הדתית והחילונית בארץ ומחוץ לה. האם זהו כלב ירא שמיים הנושא על עורו את אותיות הקודש, או מין ואפיקורס? האם הוא דמות ממשית או אלגורית, כמו שאר משלי חיות ועופות שהספרות מגלגלת בהם? האם ידע בלק מה שכותבים עליו ומשיחים בו, או שהיה כלב פשוט המנוער מכל רוח של ביקורת? קשה שלא לראות בפרקים אלה תגובה פרודית-אירונית מבודחת של המחבר, המתעתעת במבקריה ומהתל בהם כתגובה לא-ישירה לתועפות הכתיבה שהקיפו את יצירותיו עוד לפני הופעתו של "תמול שלשום". דברים ברוח זו כתבה ניצה בן-דב בפרק "כלב משוגע ושגעון הביקורת" החותם את ספרה "אהבות לא מאושרות", אף שהיא עצמה לא נמנעה להציע לרומן פירוש משלה, הממוקד בפשר שמו של יצחק וקושר אותו באופן מתוחכם לסיפורי האבות בספר בראשית.

עונג ספרותי

ומה יעשה הקורא המבקש לצלול אל 607 העמודים של הרומן הגדול? האם מוטל עליו להבקיע דרך המסך העבה של דיוני הפרשנים שהשתרגו סביבו? או שמא מותר לו להניח אותם במחוזותיו האזוטריים של חקר הספרות ולהתמסר לקריאה תמה ולהנאה פשוטה מקסמי המרקם של הטקסט העגנוני? תשובה מפתיעה לכך ניתנה ממש בימים אלה, בדברים היפים שנשאה צרויה שלו במעמד שבו הוענק לה פרס עגנון לאמנות הסיפור. שלו העלתה זיכרון יקר מילדותה המוקדמת: כיצד ערב-ערב לפני השינה היה אביה, המבקר והמורה מרדכי שלו, קורא לה ולאחיה ענר פרקים מסיפורי עגנון. אלה, לדבריה, היו השעות המאושרות של ילדותם. "עוד לפני שהחל בקריאה, רק הניח רגל על רגל ופתח את הספר במקום בו עצרנו בערב הקודם, כבר היה עולה חיוך על שפתי ועם המשפט הראשון התמלא קולו עונג, כאילו טועם וכבר מגיש לילדיו מעדן משובח במיוחד. כך טעמנו לראשונה את המילים של עגנון, מחויכות ומענגות, ערבות לאוזן ולחך". כך הדביק האב את ילדיו, שני סופרים לעתיד, בחיידק העגנוני. מרדכי שלו עצמו חיבר מאמרי פרשנות מעמיקים על סיפוריו החידתיים של עגנון, אבל הם לחוד והעונג החושני של הקריאה לחוד.

עונג כזה מזומן למי שיפתח את "תמול שלשום" ויקרא את הפרולוג הצבעוני המרהיב, "ראשית הדברים", המלווה את יצחק קומר במסעו ברכבת ובאונייה מעיר מולדתו הגליציאית אל נמל יפו דרך למברג, קרקוב, וינה וטרייסט. תמונת הבחור הפרובינציאלי התם, המתהלך בעיניים פעורות בכרכים ההדורים, כשכל בית קפה נראה לו כהיכל מלכות וכל מלצר נדמה לשר נכבד, היא מופת של הומור אירוני עדין ושל תיאור מנצנץ בקסמיו. ומי שיתחיל לקרוא — כבר לא יוכל להפסיק.